

Юрій МАЗУРИК
(Луцьк)

**КОМЕНТАР ДО ФОТОГРАФІЇ:
«МІДЯНИЙ КОВАНИЙ ГОРНЕЦЬ,
ЗНАЙДЕНИЙ НА УРОЧ.
«ЗАМОЧОК» У ВОЛОДИМИРІ»,
ОПУБЛІКОВАНОЇ У КНИЗІ О.ЦИНКАЛОВСЬКОГО
«СТАРА ВОЛИНЬ І ВОЛИНСЬКЕ ПОЛІССЯ» (1984)**

У першому томі книги Олександра Цинкаловського «Стара Волинь і Волинське Полісся» на сторінці 225, опублікована фотографія металевої посудини із слідуючим підписом: «Мідяний кований горнець, високий 20-22 см., шир. 14-17 см., складається з двох частин, з вушками вгорі, знайдений на уроч. «Замочок» у Володимирі» (Рис.1.) [13,225]. Однак у тексті книги і зокрема у розділі «Володимир, м-ко» більш про нього не згадується.

Без сумніву коли Олександр Цинкаловський був ознайомлений із цією незвичною для Волині знахідкою, він порахував за обов'язок дослідника ввести її у науковий обіг, що стало б поштовхом для подальшого її дослідження.

Фотографія горнеця давно привернула нашу увагу оскільки, як з'ясувалося, це рідкісна знахідка не тільки на теренах Волині, а й Давньої Русі.

Нами встановлено, що посудина зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею, потрапила до музею у 1977 році з приватної колекції В. Л. Ковальського. Облікована під інвентарним № Р4-521, віддавна розташована в експозиції середньовічної історії у підтемі «Галицько-Волинське князівство» як «Посудина мідна XIII ст. з м. Володимир-Волинського». За свідченням краєзнавця П. М. Заклекти, він був знайдений колекціонером на території м. Володимира-Волинського у річці Луга, поблизу городища X – XIII ст., залишків літописного Володимира.

Провівши візуальне обстеження ми реконструювали техніку виготовлення та її етапи, а також у світлі аналогічних знахідок з'ясували етнічну належність [6,116-119].

Посудина виготовлена з листової бронзи, має банкоподібну форму із складно профільованим вінчиком та S-видними стінками, які округло звужуються до плоского дна. Висота посудини асиметрична – 13,0-14,8 см; вінчик деформований, діаметр – 14,4-16,0 см; діаметр дна – 8,4 см; товщина бронзових листів – 0,1 см., дна – 0,3-0,4 см.

Вінчик злегка відігнутий назовні переходить у слабо виражену шийку, піднімаються уступом від низько опущених плічок корпусу. На вінцях з протилежних сторін знаходяться по дві заклепки, які кріпили вушка для дужки (Рис.2 а, б, в, г.).

У верхній частині вінчика, утворений уступ на який зручно може лягати покривка. Уступ має профіль прямого кута, вершина якого вигнута у внутрішню сторону посудини. Окрім цього верхній край вінчика потовщений, тобто верхня полоса шириною до 0,5 см була рівномірно загнута назовні і склепана в двоє. Така складна профільованість вінчика надає посудині більшої стійкості від деформації.

Посудина складається з двох частин – верхньої і придонної. Верхня частина виготовлена із двох прямокутних листів з'єднаних між собою. Ймовірно на цьому етапі методом ковки, листам надавалася форма вінчика, шийки і плічок корпусу. По ширині одного краю, цих листів були зроблені рівномірні розрізи в середньому на один сантиметр і на такий же віддалі один від одного, таким чином розрізи йдуть в один ряд з рівномірним інтервалом, що утворило ряд квадратних зубців, які через один, в шахматному порядку, були відігнуті в протилежні сторони, тобто розділені на два ряди. Потім листи були вигнуті по колу і протилежний край листа був вставлений у проміжок, що утворився між зубцями. Ці два ряди зубців і протилежний край листа між ними приклепувалися і стінка скріплювалася вертикальними швами. Таким чином була виготовлена верхня, циліндроподібна частина.

Придонна частина виготовлена у вигляді миски, вкована із одного листа, по верхньому

краю, якої були зроблені аналогічні розрізи, які через один були відігнуті в протилежні сторони, а у цей проміжок, що утворився між зубцями був вставлений уже нижній край верхньої частини посудини та проклепаний. Таким чином дві частин були скріплені горизонтальним швом, що було кінцевим результатом виготовлення посудини. Після чого на вінчику були прикріплені два вушка для дужки.

Звертаємо увагу, що кріплення бронзових листів нагадує своєрідний замок. Внаслідок проведення вищезгаданих технічних операцій утворювався надійний і щільний з'єднуючий шов у вигляді «зубців», як одна із характерних ознак посудини.

Прямої аналогії такого виробу нам не відомо, але подібні знахідки з листової бронзи (міді) відомі, як казани середньовічних кочівників. Дослідник цієї теми М.Л.Шевцов виділив в загальному 37 археологічних знахідок які сконцентровані на вузькій території степів від Дніпра до Волги, в основному вони походять із поховань. По формі та по техніці виготовлення дослідник розділив їх на три типи (деякі типи у свою чергу поділяються на підтипи) [14, 192-202.]. Акцент зроблено на принцип техніки виготовлення, а саме:

- виковані із одного листа;
- виготовлені з двох листів металу, з'єднаних між собою простим прокованим швом;
- виготовлені з двох листів металу, з'єднаних між собою заклепками, які йдуть в один ряд з рівномірним інтервалом;
- виготовлені з декількох листів металу, з'єднаних між собою заклепками (іноді в два рядка).

Найбільшу нашу увагу привертає третій тип. Цей тип казанів відрізняється від попередніх системою з'єднання стінок і дна. У даному випадку майстром була вибрана більш складна техніка з'єднання швів, які представляють собою своєрідний замок: прямокутні язички, які йдуть по краю однієї стінки, впущені в спеціальні прорізи другої, а потім загнуті та заклепані. У загальному він дуже схожий на з'єднуючий шов у вигляді «зубців», який описано вище у казана з м. Володимир-Волинська.

Описуючи III тип казанів, М. Л. Шевцов припускає, що така система кріплення листів, очевидно, була недостатньо ефективною і казани зроблені в цій техніці, дуже рідкісні [14, 197]. Однак у світлі досліджень останніх років нам відомі ще ряд археологічних знахідок [5,7-8.].

Порівнюючи описаний III тип казанів, за М. Л. Шевцовим з казаном із м. Володимир-Волинська, незважаючи на відмінності (в двічі більші за розмірами; напівсферичне дно тощо) вони мають вагомні спільні риси, а саме форма вінчика і техніка з'єднання швів у вигляді «зубців». Така обставина вказує, що вони могли виготовлятися в одній майстерні, або ж майстрами однієї школи.

Казани з листової бронзи (міді) при своїх розмірах мають незначну вагу, що в побуті кочівників було досить зручно при постійних переїздах. Це ядро ілюструє літописна згадка про половця Кончака «...нішо ходячи, котла носячи на плечах» [2, 369]. Також при приготуванні їжі на вогні, через тонкі листи металу тепловіддача проходила набагато швидше до рідини у казані. Це при обмеженні палива (зокрема деревини) в степу надавало свої переваги.

В побуті осілих народів посуд виготовлявся з кераміки, який повністю задовольняв кухонний набір. Однак щодо дружинників які виступали в походи і досить далекі, які часом проходили через степ, то виникає питання, яким посудом користувалися в цих умовах війни. За логікою речей це мав бути зручний при переїздах металевий посуд, однак питання про спорядження дружинників підчас походу наданий час мало досліджене за браком артефактів.

На теренах Волині з давньоруських культурних шарів відомі археологічні знахідки лише фрагменти бронзових листів, на деяких з них прослідковується з'єднувальний шов у вигляді прямокутних зубців [10, 123-125; 4, 45-60].

Ми не можемо констатувати чи ці вищезгадані бронзові вироби були місцевого виробництва чи привезені, але оскільки вони були знайдені на волинських поселеннях то безспірно для давньоруських майстрів техніка з'єднання швів у вигляді «зубців» була відома. Питання чи виготовляли майстри такий посуд, як казани, за браком археологічних артефактів залишається відкритим.

М. Шевцов звернув увагу на відсутність казанів у матеріалах розкопок пам'яток осілих народів, прилеглих до кочового степу, це дозволяє вважати їх знахідки у кочівників продуктом місцевого виробництва, тим більше, що знахідки близьких і аналогічних посудин у більш ран-

ню епоху можуть свідчити про спадкоємність пізньокочівницьких казанів від більш ранніх. На користь думки дослідника про місцеве виробництво казанів свідчить і їхнє поширення на території, яка постійно знаходилася під владою кочівників й навіть була центром половецьких угруповань [14, 198]. Наприклад з дев'ять відомих казанів III типу, п'ять знайдено на території Запорозької області, в давнину це були терени кочовищ придніпровських половців, об'єднання досить важливого в політичному відношенні середньовічних кочівників [1, 130-131; 12, 146-148]. Така обставина дозволяє локалізувати територію виготовлення казанів цього типу.

В побуті кочівників казани використовувалися за своїм функціональним призначенням, всі дослідники звертають увагу на їх закованість. Однак в похованнях казани представляють одну з найцікавіших частин поховального обряду. Як правило при похованні багатого та впливового воїна у захоронення ставився казан як ознака годувальника і голови роду, племені [14, 200]. Це вказує, що одним з помітних зовнішніх атрибутів влади кошового в сім'ї був казан [8, 129]. Видимо, це був досить дорогий посуд, недарма він не тільки відігравав практичну роль в побуті, але й був символом єдності роду [9, 55].

Отже, провівши порівняння казана із м. Володимир-Волинська з найближчими аналогічними знахідками, ми констатуємо, що за формою вінчика і технікою з'єднання швів у вигляді «зубців» він відноситься до половецьких казанів XII – XIII ст. (тип – III за класифікацією М. Шевцова) [3, 254 – 255].

Половці вперше підійшли до Русі в 1055 році. А вже в 1060 році вони зробили спробу ограбити південноруські землі. Ця кочівницька спільнота становила постійну загрозу для східних слов'ян, здійснюючи часті набіги [11, 139-144.]. Давньоруські князі грішили тим, що запрошували їх для бойових операцій проти конкурентів за той чи інший князівський престол [7, 92-93]. Як свідчить літопис у цій якості половці неодноразово перебували на Русі і зокрема на волинсько-галицьких землях: «*Олександр же [Всеволодович] одступив од Данила і од Василька до Лестька. І не було їм обом підмоги ані від кого, тільки од бога, допоки [не] прийшов Мстислав [Удатний] з половцями.*» [2, 377]; «*[Мстислав сказав Данилові]: Якщо бог захоче, ми підемо оба на них. Я посаджу [на коней] половців, а ти [підеш] зі своїми.*» [2, 384]; «*Володимир [Рюрикович], отож, посадив [хана] Котяня на коня і всіх половців, і прийшли вони до Каменця,*» [2, 384]; «*Данило тим часом привів до себе ляхів і половців Котяневих, а в короля були половці Бігбарсові.*» [2, 387]; «*Данило тоді поїхав до Києва і привів половців.*» [2, 390]; «*А коли Данило перебував у Холмі, прибіг до нього половчин його, на ім'я Актай.*» [2, 400]; «*І послав Данило Тевтивила, і поміч свою з ним, русів і половців, [на Миндовга], і багато воювали вони межі собою.*» [2, 409]; «*І виїхав Тевтивил із города, [і] руси й половці Данилові з ними.*» [2, 410]; «*Данило тоді рушив із братом Васильком, і з сином Львом, і з половцями — зі сватом своїм [ханом] Тігаком — і прийшов до Пінська.*» [2, 410].

Під час походів військам приходилося переходити річки у брід: «*Данило тим часом, оружившись [і] взявши воїв своїх, пішов по ріці Сяну. Але брід був глибокий, і вперед [ріку] переїхали половці,*» [2, 403]. Невиключно, що під час таких переходів могло щось із амуніції і згубитися. Тому невиключено, що був випадок коли переправляючись через річку Лугу половецький воїн міг згубити цей казан.

У ті часи були випадки коли ворогуючі сторони займали протилежні береги річки і бились один з одним. У літописі описується така бойова дія в Галицькій землі на ріці Сереті: «*Рюрик тим часом зібрав половців і русі багато і прийшов на Галич, [...] І коли він прийшов на Галич, то встріли його бояри галицькі і володимирські коло [города] Микулина на ріці Сереті. І билися вони одні з одними весь день через ріку Серет, і многі ранені були, і, не видержавши, вернулись вони в [город] Галич.*» [2, 369]. Очевидно, що в такій ситуації вірогідність, щоб щось згубити із амуніції була набагато вища.

Таким чином, Володимир-Волинський казан на цей час є єдиний відомий артефакт, який доповнює літописні повідомлення про перебування половецького етносу на теренах Волині.

1. Кудряшов К.В. Половецкая степь. Москва, 1948.

2. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л.Махновець. – К., 1989.

3. Мазурик Ю. Половецкий казан з фондів Волинського краєзнавчого музею // Волино-Подільські

археологічні студії. – Львів, 1998.

4. Мазурик Ю., Остап'юк О. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині // Замосько-Волинські музейні зошити. – Zamość, 2003. – Т. 1.

5. Мазурик Ю. М. До питання поширення половецьких казанів (тип – III за класифікацією М. Шевцова). // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур, Південно-Східна Волинь в дописемний період і добу середньовіччя. Матеріали наукової конференції 21-22 грудня 2006 року. – Ізяслав – Острогор, 2006.

6. Мазурик Ю.М. До питання етнічної належності казана XII – XIII століть з фондів Волинського краєзнавчого музею. // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 5. Матеріали V Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 24-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 травня 2014 року. Упоряд. А.Силіук. – Луцьк, 2014. – 449 с., іл.

7. Моця О. Кочівники України та їх сусіди в кінці I – початку II тисячоліття н.е. // Кочівники України. Koczownicy Ukrainy. Katalog wystawy. Muzeum Śląskie. – Katowice, 1996.

8. Плетнева С. А. Половцы. – Москва, 1990.

9. Плетнева С. А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. – Москва, 1992.

10. Прищепя Б. А. Жорнівське городище на річці Стублі // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. Тематичний збірник наукових праць. – К., 1992.

11. Толочко П. Київська Русь. – К., 1996.

12. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. Москва, 1966.

13. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське полісся. —Вінніпег, 1984. — Т. 1.

14. Шевцов М. Л. Котлы из погребений средневековых кочевников // Советская археология. – 1980. – № 2. – С. 192-202.

Рис.1. Фотографія металевої посудини з книги Олександра Цинкаловського «Стара Волинь і Волинське Полісся. —Вінніпег, 1984. — Т. 1. — С.225» .

Рис.2 а, б, в, г. Половецький казан з фондів Волинського краєзнавчого музею (фото автора)